Materiell processledning i tvistemål*

En komparativ analys av nordisk rätt

Av docent Mika Launiala[1]

Denna artikel är en komparativ analys av hur den materiella processledningen hanteras i Finland, Sverige, Danmark och Norge.[2] Domstolarna ska fungera effektivt och utfärda materiellt riktiga domar. Det viktigaste instrumentet för att uppnå dessa mål är troligen den materiella processledningen. Domarens rätt och skyldighet att bedriva processledning behöver därför regleras på ett ändamålsenligt sätt. Förverkligandet varierar dock mellan länderna, där de norska och svenska rättssystemen utgör ytterligheter: i Norge förlitar sig lagstiftaren mycket på en detaljerad reglering, medan utvecklingen i Sverige medvetet utgår från rättspraxis. Trots detta uppvisar processledningen innehållsmässigt inga stora skillnader mellan de jämförda rättssystemen. Artikelns syfte är att främja nordisk processrättslig forskning och vara till nytta för rättskipningen.

1 Inledning

Den materiella processledningen har en central betydelse för handläggningen av dispositiva tvistemål. Genom en ändamålsenlig processledning kan domstolen bidra till att avgörandet vilar på ett tillförlitligt underlag. Samtidigt kan en aktiv, rättidig och väl avvägd processledning främja ett koncentrerat och effektivt förfarande genom att klargöra tvistefrågorna och begränsa att onödigt material tillförs processen. Processledningen utgör därmed ett viktigt instrument för att upprätthålla en ändamålsenlig balans mellan kravet på materiellt riktiga avgöranden och kraven på effektivitet och processekonomi.

Artikeln är ett exempel på nordisk processrättslig forskning som har intensifierats under de senaste åren.[3] Mer konkret är syftet att underlätta för domare som, i ett oklart rättsläge, kan komma att ha nytta av en redogörelse för hur en specifik processledningsfråga har lösts i andra nordiska länder.

* Denna artikel har genomgått kvalitetsgranskning genom s.k. peer review (granskning av jämlike).

[1] Författaren är skolad i finsk processrätt och utgår därför i viss mån från det finska rättssystemet som analytisk referensram. Ambitionen har emellertid varit att analysera samtliga undersökta rättsordningar så neutralt och balanserat som möjligt. Författaren vill rikta ett varmt tack till de anonyma granskarna för värdefulla kommentarer och konstruktiva synpunkter på en tidigare version av denna artikel.

[2] Island har inte inkluderats i jämförelsen, dels på grund av författarens bristande kunskaper i isländska, dels för att hålla jämförelsematerialet hanterbart.

[3] Om nordisk processrättslig forskning, se Nylund, Anna: Rethinking Nordic Courts: An Introduction s. 1–13 (Rethinking Nordic Courts, ed. Laura Ervo, Pia Letto-Vanamo och Anna Nylund) Springer 2021.

Angående de respektive ländernas rättssystem fokuserar analysen främst på lagstiftningen, särskilt på de allmänna bestämmelserna om materiell processledning.[4] Tolkningen av dessa bestämmelser stöds av förarbeten, prejudikat och juridisk litteratur. Rättskälleläran är mycket likartad i sin struktur i alla dessa jurisdiktioner — lagen är den primära och mest bindande källan med förarbeten och prejudikat samt juridisk litteratur som kompletterande källor.[5] I finsk rättsvetenskap används begreppen starkt bindande (lag, sedvänja), svagt bindande (lagförarbeten, prejudikat) och tillåtna rättskällor (andra rättskällor såsom juridisk litteratur).[6]

Analysen är en praktisk jämförelse och funktionell till sin natur, eftersom föremålet för jämförelsen är det sätt på vilket en viss rättslig fråga (domarens skyldighet/rätt att materiellt utreda målet) har lösts i de rättssystem som analyseras. Ur teknisk-metodologisk synvinkel är den en begränsad jämförelse av en specifik fråga (mikrojämförelse), som är av transversal karaktär (med fokus på gällande rätt), multilateral (mer än två rättssystem jämförs), horisontell (de jämförda rättssystemen befinner sig på samma nivå) och monokulturell (rättssystemen är kulturellt västerländska).[7]

I fråga om processrätten har lagstiftningssamarbetet mellan de nordiska länderna varit begränsat, men trots det har länderna mycket likartade domstolsförfaranden. I den juridiska litteraturen används ibland termen ”nordisk processrätt” för att understryka likheterna.[8] Skälen till denna likhet är bland annat de historiska, kulturella och sociala banden mellan länderna och de nordiska lagstiftarnas tendens att söka regleringsmodeller och rättsliga innovationer i lösningar som redan antagits i de andra nordiska länderna.[9]

Det är en väletablerad praxis i nordisk processrättslig litteratur att använda inte bara nationella källor, utan även andra nordiska källor

[4] Det är emellertid viktigt att beakta att de allmänna bestämmelserna om processledning sällan står för sig själva och att det därför finns begränsningar i förutsättningarna att dra juridiska slutsatser enbart med stöd av dessa bestämmelser. Trots detta ger de en god övergripande bild av hur den materiella processledningen är organiserad i respektive land, vilket — trots sina begränsningar — utgör en ändamålsenlig grund för analysen.

[5] Om rättskällor i de ovannämnda rättssystemen, se t.ex. Aarnio, Aulis: Oikeutta etsimässä. Talentum 2014 s. 207 ff. (Finland); Strömholm, Stig — Lyles, Max — Valguarnera, Filippo: Rätt, rättskällor och rättstillämpning. 6:e uppl. Norstedts Juridik 2020 s. 325 ff. (Sverige); Evald, Jens: Juridisk teori, metode og videnskap. 3. udgave Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2024 s. 34 ff. (Danmark) och Eckhoff, Torstein: Rettskildelære. 5. utgave. Universitetsforlaget 2001 s. 15 ff. (Norge).

[6] Aarnio, a.a. s. 229–232. Det är i sakligt avseende fråga om samma *ska-, bör-, får-doktrin* som introducerades i Sverige av Alexander Peczenik. Se Alexander Peczenik med Aulis Aarnio och Gunnar Bergholtz: Juridisk argumentation – en lärobok i allmän rättslära. Norstedts Juridik 1990 s. 144–180.

[7] Om de grundläggande tekniska och metodologiska alternativen för komparativ rättsforskning, se Husa, Jaakko: Introduction to Comparative Law. Second Edition Hart 2022 s. 104 ff.

[8] Se Hjort, Maria Astrup: Sources of Inspiration of Nordic Procedural Law s. 83–86 (Rethinking Nordic Courts).

[9] Se a.a. s. 84–86; Mattila, Heikki E. S: Tanskan oikeus Suomessa. Lakimies 3–4/2024 s. 461–471.

för att fördjupa argumentationen. Domstolarna agerar på ett liknande sätt. Det finns enskilda domstolsavgöranden där domstolen har förlitat sig *expressis verbis* på källor från ett annat nordiskt land för att motivera sitt beslut när nationella källor har visat sig vara otillräckliga.[10] När det gäller rättskälleläran hör utländsk lagstiftning, förarbeten, rättspraxis och juridisk litteratur till de tillåtna rättskällorna.[11]

Artikeln fokuserar på den materiella processledningen i dispositiva tvistemål och tar därför inte hänsyn till de särskilda särdrag som gäller för processledning i indispositiva tvistemål. Strukturellt består artikeln av sju avsnitt. Nästa avsnitt (2) fungerar som en kortfattad introduktion till vad som i allmänhet avses med materiell processledning. Därefter ger avsnitt 3–6 en deskription av regleringen av den materiella processledningen i Finland, Sverige, Danmark och Norge. Varje land har ett eget kapitel. Slutligen (i avsnitt 7) belyses skillnader och likheter i lagstiftningslösningar mellan nämnda jurisdiktioner och eventuella rättsliga innovationer presenteras.

2 Materiell processledning — begreppet och grundfakta

Domstolens processledande verksamhet delas vanligtvis in i formell och materiell processledning.[12] Den formella processledningen avser förfarandets yttre förlopp. Med materiell processledning avses domstolens verksamhet för att klarlägga parternas utsagor och för att komplettera, berika eller begränsa deras rättegångsmaterial, samt domstolens informationsverksamhet gentemot parterna. Föremålet för den materiella processledningen är alltså själva rättegångsmaterialet.[13]

Med rättegångsmaterialet avses parternas yrkanden, åberopanden, omständigheter och bevis samt även frågor om rättstillämpningen,[14] dvs. det material som domstolen kan grunda sin dom på. Syftet med

[10] Se till exempel det danska avgörandet från Højesteret U 2019.3878, som hänvisar till svensk och norsk lagstiftning; det norska avgörandet från Høyesterett HR-2019-1954-A, som hänvisar till svensk lagstiftning; det svenska avgörandet NJA 2008 s. 733, som hänvisar till dansk lagstiftning; och det finska avgörandet HD 2005:34, som hänvisar till svensk lagstiftning. Se Hjort Sources of inspirations of Nordic Procedural Law 2021 s. 86 fotnot 92, där också andra exempel nämns. Se även finska HD 2019:42, där det hänvisas till Ekelöf, Per Olof — Edelstam, Henrik — Pauli, Mikael: Rättegång. Andra häftet. 9:e uppl. Norstedts Juridik 2015.

[11] Domstolen kan emellertid inte presumeras använda utländsk rätt som tolkningsstöd annat än i undantagsfall, och sådana rättskällor omfattas inte heller av principen jura novit curia.

[12] Framställningen i detta avsnitt syftar till att ge en allmän analytisk utgångspunkt för den komparativa analysen. Syftet är att formulera en funktionell referensram som möjliggör jämförelse mellan de undersökta rättssystemen.

[13] Virolainen, Jyrki — Launiala, Mika: Tuomarin prosessinjohto riita-asiassa. Alma Talent 2024 s. 17–19.

[14] Ekelöf, Per Olof — Edelstam, Henrik — Pauli, Mikael: Rättegång. Femte häftet. JUNO Version 9 (i det följande Ekelöf m.fl. Rättegång V), s. 57.

domstolens materiella processledning är att säkerställa att domen i målet blir materiellt riktig (eller omvänt är syftet att skydda en part från orättvis rättsförlust) och att bidra till ett effektivt förfarande.[15]

Mer detaljerat kan den materiella processledningen anses ha följande fem funktioner utifrån behovet av processledning och vilket ändamål domaren har med sitt ingripande:[16]

1. klargörande funktion: Domaren försöker tydliggöra parternas oklara, ofullständiga eller motsägelsefulla framställningar för att utreda vad parternas syfte är och vad de vill i rättegången;

2. korrigerande funktion: Domaren försöker få parten att omformulera eller korrigera ett rättsligt bristfälligt uttalande (skriftligt eller muntligt) så att det blir rättsligt korrekt;

3. berikande funktion: Domarens motiv är att berika rättegångsmaterialet, antingen genom att själv agera eller genom att uppmärksamma parten på att denne kan framställa ett nytt yrkande, åberopa nya rättsfakta eller lägga fram nya bevis;

4. begränsande funktion: Domaren utesluter eller verkar för att utesluta material som parten skulle vilja framställa;

5. informativ funktion: Domaren informerar parterna om till exempel sådana bestämmelser som är relevanta i målet eller om de rättsfakta som kan läggas till grund för domen ex officio.

För att genomföra processledningen i en rättegång behöver domaren även verktyg som används under förberedelsen eller under huvudförhandlingen. Generellt kan det konstateras att processledning har större betydelse under förberedelsen än under huvudförhandlingen. Instrument som används under förberedelsen är exempelvis föreläggande om komplettering av stämningsansökan, begäran om komplettering av svaromålet, begäran om ytterligare utsagor, upprättande av en skriftlig eller muntlig sammanfattning av parternas yrkanden och grunder samt domstolens möjlighet att vid hot om preklusion uppmana en part att inom en viss tid lägga fram sina yrkanden, grunder eller bevis.[17]

De ovan nämnda instrumenten omfattas vanligtvis av särskilda bestämmelser, medan domarens fråge- och informationsverksamhet ingår i de allmänna bestämmelserna om processledning och utgör instrument som står till domarens förfogande både under förberedelsen och huvudförhandlingen.[18]

[15] Se t.ex. prop. 1986/87:89 Om ett reformerat förlikningsförfarande. I de jämförda rättssystemen varierar prioriteringarna i viss mån mellan viljan att uppnå ett materiellt riktigt slut och förfarandets effektivitet, vilket framgår av denna artikel i kapitel 3–6.

[16] I Finland var Jyrki Virolainen den förste att introducera den femfaldiga uppdelningen i sin bok Materiaalinen prosessinjohto från 1988. För ytterligare information om den materiella processledningens funktioner se Virolainen — Launiala Tuomarin prosessinjohto riita-asiassa 2024 s. 185–216.

[17] Om instrument i processledningen, se a.a. s. 217 ff.

[18] Se a.a. s. 218.

Även om domaren vanligtvis använder frågor som ett verktyg i processledningen kan han eller hon lika gärna ge parterna påpekanden och uppmaningar. Informationsverksamheten i sin tur innebär att information förmedlas från domaren till parterna, antingen muntligen eller skriftligen, beroende på vad som är mest lämpligt vid det aktuella tillfället.[19] Genom att använda sin frågerätt kan domaren uppmärksamma parten på rättegångsmaterial som är onödigt, men det kan också vara möjligt för domaren att avvisa det onödiga rättegångsmaterial som parten har lagt fram genom att fatta ett formellt beslut om avvisning.[20]

Bestämmelserna om processledning står emellertid inte för sig själva, utan vid tillämpningen av dem måste även andra bestämmelser beaktas. Domstolen har exempelvis ingen anledning att fästa partens uppmärksamhet vid ett yrkande, ett rättsfaktum eller ett bevis som inte kan åberopas på grund av förbudet mot ändring av talan eller preklusion.[21]

Även om domaren har en omfattande rätt att utöva processledning, får denna rätt inte användas godtyckligt. Den grundläggande karaktären hos rättegången i ett dispositivt tvistemål ska förbli oförändrad trots processledningen. Förhandlingsprincipen ska hållas intakt, och dispositionsprincipen får inte ersättas med officialprincipen.[22] En mer konkret begränsning av processledningen är den neutralitet som krävs av domaren: Domaren får inte förlora sin trovärdighet som opartisk tvistelösare. Domaren får således inte genom processledning försöka, eller ge intryck av att försöka, gynna eller skada någon part, ge någon materiell rådgivning eller avge uttalanden av betydelse för utgången i målet, t.ex. genom att konstatera att en part inte kan vinna målet utan att åberopa en viss omständighet.[23]

3 Finland — materiell processledning

3.1 Rättegångsförfarandets grunder

I Finland regleras handläggningen av tvistemål i den finska rättegångsbalken (4/1734, FRB). Käranden väcker talan genom att inge en stämningsansökan, vilket även inleder målet vid domstol (FRB 5:1). Vid domstolen delas handläggningen in i en skriftlig och en muntlig förberedelse (FRB kap. 5) samt en huvudförhandling (FRB kap. 6).

I ett tvistemål där förlikning är tillåten styrs förfarandet särskilt av förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen.[24] Dessutom styrs processen av parternas yrkandebörda (FRB 24:3.1), åberopsbörda (FRB 24:3.2), förbudet mot ändring av talan (FRB 14:2) samt principerna om

[19] Om domarens fråge- och informationsverksamhet, se a.a. s. 283 ff.
[20] Om t.ex. avisningen av bevis, se a.a. s. 293.
[21] Se Lindell, Bengt: Civilprocessen. Femte upplagan Iustus Förlag 2021 s. 363.
[22] Virolainen — Launiala Tuomarin prosessinjohto riita-asiassa 2024 s. 375–377.
[23] Om domarens opartiskhet i processledningen, se a.a. s. 159–180.
[24] Om dispositionsprincipen och förhandlingsprincipen, Jokela, Antti: Oikeudenkäynnin perusteet, periaatteet ja instituutiot. Oikeudenkäynti I. 3., uudistettu painos. Alma Talent 2016 s. 166–170.

fri bevisföring (FRB 17:1.1) och fri bevisvärdering (FRB 17:1.2). Skyldigheten att lägga fram bevisning i målet åligger parterna, och domstolen har närmast en begränsande eller undantagsvis kompletterande roll i fråga om bevisningen (FRB kap. 17).[25]

3.2 FRB:s bestämmelser för processledning

De allmänna bestämmelserna om materiell processledning i tvistemål fastslås i FRB 5:21 (768/2002), som ska tillämpas vid förberedelsen, respektive FRB 6:2a.2 (595/1993), som ska tillämpas vid huvudförhandlingen. Dessa bestämmelser är logiskt placerade i rättegångsbalken, eftersom FRB 5:21 återfinns i kapitlet ”Om väckande av talan och förberedelse i tvistemål”, medan FRB 6:2a.2 ingår i kapitlet ”Huvudförhandling i tvistemål”. Båda bestämmelserna är utformade i en förpliktigande form för domstolen och föreskriver, redan enligt sin ordalydelse, obligatoriska normer.

Dessa bestämmelser är produkter från olika epoker. FRB 6:2a.2, som gäller domstolens frågeplikt vid huvudförhandlingen, bygger till stor del på 1960 års processledningsbestämmelse (FRB 14:1.1, 362/1960) och fick sin nuvarande form i samband med reformarbetet i slutet av 1980-talet (RP 15/1990)[26]. FRB 5:21, som tillämpas vid förberedelsen, fick sin nuvarande form i början av 2000-talet (RP 32/2001)[27]. Den sistnämnda paragrafen kan betraktas som avancerad eftersom den är begreppsmässigt exakt och har en tydlig struktur.

Innehållet i FRB 5:21 blir klart först då det läses tillsammans med 19 § i samma kapitel. Enligt FRB 5:19 ska domstolen vid förberedelsen bland annat klarlägga parternas yrkanden och grunderna för dem samt även vilka bevis (bevismedel) som kommer att läggas fram och vad som ska styrkas med varje bevis (bevistema). Domstolens processledning riktar sig således i stor utsträckning mot hela rättegångsmaterialet. Strukturellt är FRB 5:21 indelad i tre moment som främst är baserade på vad den materiella processledningen riktar sig mot och i vilket syfte den används. 5:21 är formulerad på följande sätt:

> Domstolen skall vid förberedelsen se till att de syften som nämns i 19 § nås och att parterna uppger alla omständigheter som de vill åberopa.
>
> Om en parts skriftliga eller muntliga utsaga är oklar eller bristfällig, skall domstolen ställa de frågor som behövs för att klarlägga saken.
>
> Domstolen skall övervaka att sådant som inte hör till målet inte inblandas i det och att onödiga bevis inte läggs fram i det.

[25] För en framställning av rättegångsförfarandet i Finland, se Helenius, Dan — Linna, Tuula: Siviili- ja rikosprosessioikeus. 3. uud. p. Alma Insights 2024.
[26] Regeringens proposition till Riksdagen med förslag till lagstiftning om revision av rättegångsförfarandet i tvistemål i underrätterna.
[27] Regeringens proposition till Riksdagen med förslag till lagar om ändring av bestämmelserna om förberedelse och huvudförhandling i tvistemål samt behandling av ansökningsärenden i rättegångsbalken och i vissa andra lagar.

Enligt ordalydelsen gäller 1 mom.[28] för att utreda parternas vilja och för att berika rättegångsmaterialet. Domstolen måste se till att alla de frågor som nämns i FRB 5:19 utreds, och också se till att parterna uppger alla omständigheter som de vill åberopa. Syftet med 1 mom. är, enligt motiven, att domstolen ska klarlägga parternas verkliga vilja och säkerställa att en part inte, på grund av okunnighet eller av misstag, underlåter att framställa ytterligare yrkanden, åberopa ett nytt rättsfaktum eller lägga fram ett bevis och lider skada till följd av detta.[29]

Paragrafens 2 mom. handlar om förtydligande och korrigerande processledning som gör det möjligt för domstolen att komplettera (förtydliga och korrigera) de processåtgärder som parterna vidtar. Domstolen ska undanröja oklarheter och brister i parternas muntliga och skriftliga utsagor genom att ställa de frågor som behövs för att få en part att precisera en oklar eller bristfällig utsaga.[30] I bestämmelsen talas det om frågor som ett sätt att genomföra processledning, men domstolen kan naturligtvis också peka på de oklarheter och brister som finns i parternas uttalanden och även uppmana parterna att undanröja dem.[31]

I paragrafens 3 mom. är det fråga om processledning i syfte att begränsa rättegångsmaterialet. Enligt motiven gäller bestämmelsen bland annat sådan bevisning vars framläggande är förbjudet enligt lag. Bestämmelsen är också avsedd att begränsa framläggandet av material som är uppenbart onödigt.[32] Avvisning av material gäller främst åberopandet av bevis och inlämnande av skriftliga bevis, eftersom bevisning i regel inte läggs fram förrän vid huvudförhandlingen. Enligt motiven bör domaren använda sin frågerätt för att försöka få parten att själv avstå från att åberopa det onödiga rättegångsmaterialet,[33] men i praktiken kan det förekomma också sådana situationer där partens rättssäkerhet (möjlighet till överklagande) förutsätter ett dokumenterat beslut om avvisning av bevisning eller annat rättegångsmaterial. När det gäller begränsande processledning är det ändamålsenligt att utöva den i ett så tidigt skede av processen som möjligt.[34]

Vid huvudförhandlingen, när ärendet har överförts från förberedelsen till huvudförhandlingsfasen, tillämpas FRB 6:2a.2, vilken, jämfört med FRB 5:21, är begränsad i sitt innehåll och till viss del också av mer allmän karaktär, dvs. mindre detaljerad och mer generell. FRB 6:2a.2 lyder:

[28] Inom finskt rättsspråk avser termen ”moment” en underindelning av en paragraf, medan inom svenskt rättsspråk används termen ”stycke” för samma ändamål.
[29] RP 32/2001 s. 50. Se även Jokela, Antti: Oikeudenkäynnin asianosaiset ja valmistelu. Oikeudenkäynti II. 4., uudistettu painos. Alma Talent 2024 s. 499 f.
[30] RP 32/2001 s. 50. Se även Jokela Oikeudenkäynti II 2024 s. 500 f.
[31] Virolainen — Launiala Tuomarin prosessinjohto riita-asiassa 2024 s. 290 f.
[32] RP 32/2001 s. 50 f. Se även Jokela Oikeudenkäynti II 2024 s. 501 f.
[33] RP 32/2001 s. 51.
[34] Processledningen ska vara rättidig, och när det är fråga om begränsande processledning bör den utövas så tidigt som möjligt, så länge det kan ske på ett tillförlitligt sätt. Se Virolainen — Launiala Tuomarin prosessinjohto riita-asiassa 2024 s. 155.

Domstolen skall också övervaka att målet blir grundligt behandlat och att sådant som inte hör till målet inte inblandas i det. Om en parts framställning befinns vara oklar eller ofullständig, skall domstolen ställa honom de frågor som behövs för att klarlägga tvistepunkterna.

Enligt denna bestämmelse måste domstolen först och främst se till att ärendet behandlas grundligt. Användningen av ordet ”övervaka” ligger mycket väl i linje med parternas primära skyldighet att agera, och att domstolen är skyldig att ingripa aktivt endast om någon viss fråga inte tas hand om av parterna. Processledningen vid huvudförhandlingen kan vara klargörande, korrigerande, begränsande, informativ eller till och med berikande,[35] även om fokus i praktiken ligger på klargörande processledning.

Vad som avses med ”att målet blir grundligt behandlat” definieras inte i detalj i lagen. Det är dock klart att utgångspunkten är de specifika omständigheterna i det aktuella målet. I motiven nämns bevarandet av domstolens opartiskhet och strävan att undvika en onödig förlängning av förfarandet som begränsande faktorer för den materiella processledningen, dvs. även för den grundliga utredningen av målet.[36]

Liksom vid förberedelsen måste domstolen också vid huvudförhandlingen ställa nödvändiga frågor till parten om dennes framställning eller utsaga anses vara oklar eller ofullständig. Som redan nämnts kan domstolen naturligtvis, förutom att ställa frågor, även påpeka brister för parterna och uppmana dem att korrigera dem. Även vid huvudförhandlingen måste domstolen se till att sådant som inte hör till målet inte blandas in i det. I detta avseende är det fråga om domstolens skyldighet att utöva begränsande materiell processledning.

Eftersom bestämmelsen om den materiella processledningen vid huvudförhandling lämnar rum för tolkning, är det på sin plats att också närmare beakta de riktlinjer som ges i motiven som ligger till grund för bestämmelsen. Syftet med den materiella processledningen och andra centrala frågor har huvudsakligen behandlats i regeringens proposition 15/1990 till FRB 6:2a.2 om processledning vid huvudförhandling.

Enligt motiven är syftet med materiell processledning att förbättra domstolens förmåga att fatta ett materiellt riktigt beslut och även att främja förfarandets skyndsamhet och effektivitet. Därtill omfattar modern processledning enligt motiven även informativ processledning, varvid domstolens uppgift är att förklara för parterna de fakta som är relevanta för avgörandet av målet och att instruera dem om de rättsliga frågor som är aktuella.[37]

Vidare framgår det av motiven att omfattningen av den materiella processledningen i princip inte påverkas av om en part har juridiskt biträde, men i praktiken kan behovet av processledning vara större om

[35] RP 15/1990 s. 27. Se även Jokela, Antti: Pääkäsittely, todistelu ja tuomio. Oikeudenkäynti III. 3., uudistettu painos. Alma Insights 2025 s. 78.
[36] RP 15/1990 s. 27. Se även Jokela Oikeudenkäynti III s. 83 f.
[37] RP 15/1990 s. 27.

parten uppträder ensam i målet. Dessutom kan skickligheten hos partens ombud och dennes sätt att agera också påverka behovet av processledning.[38] Detta kan innebära att om det rättsliga biträdet visar sig vara oprofessionellt eller försumligt, kommer domstolen att behöva vara mer proaktiv i sin processledning än i ett läge där partens rättsliga biträde utför sitt uppdrag på ett fullgott sätt.[39]

3.3 Vägledande prejudikat

I praktiken har bestämmelserna om processledning visat sig vara svårtolkade. Detta har exempelvis framkommit vid de så kallade prejudikatmöten som organiseras regelbundet av Högsta domstolen (HD). Till mötena har deltagare från hovrätterna, tingsrätterna, åklagarorganisationerna, juristutbildningarna och advokatsamfundet bjudits in. Vid mötena har de rättsområden och frågor identifierats där det finns ett särskilt behov av prejudikat. Framför allt har frågan om gränsdragningen mellan domstolens rätt och skyldighet att bedriva materiell processledning lyfts fram.[40]

HD har väglett vid tillämpningen av reglerna om materiell processledning genom att meddela prejudikat. Det kanske mest betydelsefulla är HD 2022:14, som lyfter upp preklusion och materiell processledning. Frågan i målet var om påstådd brist på materiell processledning i tingsrätten (FRB 5:21.1) utgjorde ett giltigt skäl (FRB 25:17.1) för att åberopa nya rättsfakta i hovrätten. HD har formulerat rubriken för prejudikatet på följande sätt:

> Tingsrätten hade ålagt ett bolag att betala övertidsersättningar till en tidigare arbetstagare. Bolaget överklagade till hovrätten och ansåg att arbetstagarens fordringar gällande övertidsersättningarna var preskriberade med beaktande av den nya rättsregel som framgick av ett avgörande av Högsta domstolen angående preskription av arbetstidsrelaterade fordringar, vilket hade getts medan målet behandlades i tingsrätten.
>
> Högsta domstolen ansåg av de skäl som framgår av avgörandet att bolaget inte hade visat att det hade i 25 kap. 17 § 1 mom. rättegångsbalken avsedda giltiga skäl att åberopa preskriptionen först i hovrätten.

Klaganden ansåg alltså att tingsrätten borde ha fäst klagandens uppmärksamhet (informativ processledning) på det prejudikat HD 2018:10 som meddelats under förberedelsen av målet, så att klaganden redan i tingsrätten skulle ha kunnat åberopa det relevanta rättsfaktumet (preskription av fordringar). Å andra sidan måste det vid bedömningen av tingsrättens förfarande beaktas att klaganden borde ha varit

[38] RP 15/1990 s. 27.
[39] Se Virolainen — Launiala Tuomarin prosessinjohto riita-asiassa 2024 s. 537 ff.
[40] Möten har hållits åren 2018, 2019, 2022 och 2024. Informationen om mötena baseras på författarens deltagande i mötena samt minnesanteckningar. Om prejudikatmötena och deras betydelse, se Launiala, Mika: Korkeimman oikeuden ennakkopäätösjärjestelmä. Alma Insights 2026 s. 47.

medveten om förändringen i rättsläget utifrån HD 2018:10, eftersom det tog 10 månader mellan offentliggörandet av prejudikatet och avslutandet av förberedelsen i tingsrätten.

I fråga om den materiella processledningen kan motiveringen till HD 2022:14 sammanfattas i följande huvudpunkter:

– domstolens allmänna skyldighet att bedriva materiell processledning befriar inte parten från skyldigheten att genomföra en omsorgsfull process (här, att övervaka förändringar i rättsläget under förfarandet) och de möjliga negativa konsekvenserna (här, preklusion) av att underlåta att göra detta (kap. 16);

– oklara eller ofullständiga uttalanden från en part medför en skyldighet till klargörande och, i vissa fall, berikande processledning (kap. 17);

– det är inte nödvändigt för domstolen att uppmärksamma en part på rättsfakta som inte har åberopats om parten inte på något sätt tar upp den i sina framställningar eller om de inte är av uppenbar betydelse för målet (kap. 17);

– vid bedömningen av behovet (eller skyldigheten) att tillhandahålla en berikande processledning kan faktorer såsom en parts starkare ställning i förhållande till den andra samt förekomsten av juridiskt biträde beaktas som omständigheter som höjer tröskeln för processledning (kap. 17).

Vid tolkningen av det ovan nämnda prejudikatet är det emellertid viktigt att komma ihåg att det inte handlar om huruvida domstolen har utövat materiell processledning ”på bästa sätt”, utan endast om det förekommit sådana brister i processledningen som skulle utgöra ett giltigt skäl för att frångå preklusion.[41]

Prejudikaten HD 2018:15 och HD 2012:18 om materiell processledning är intressanta därför att de innehåller uttalanden om den normativa grunden för materiell processledning. I bägge prejudikaten konstaterar HD att bestämmelserna i rättegångsbalken återspeglar *en allmän princip* att domstolen har en skyldighet att se till att parternas yrkanden och grunderna för dessa utreds och att målet behandlas grundligt. Vidare framhåller HD, att i ett sådant läge där en parts framställning är oklar eller ofullständig, har domstolen en skyldighet att ställa frågor (HD 2018:15, kap. 25; HD 2012:18, kap. 7).

HD har även meddelat några prejudikat som rör konsekvenserna av bristande materiell processledning. Om domstolen underlåter att fullgöra sin skyldighet att utöva materiell processledning, blir rättegångsmaterialet i allmänhet ofullständigt till följd av domstolens försummelse. Detta kan i sin tur leda till att målet återförvisas till en lägre

[41] Se även Risto Koulus kommentar till avgörandet, där prejudikatets generaliserbarhet ifrågasätts, i verkserien KKO:n ratkaisut kommentein (toim. Pekka Timonen) Alma Talent s. 122–124.

instans. I HD 2011:90 och HD 1993:89 rörde det sig om en underlåtenhet att precisera yrkandet, medan det i HD 1998:117 var fråga om att domstolen underlåtit att utreda grunderna för talan.

Vad gäller att berika eller på annat sätt komplettera rättegångsmaterialet är HD 2022:5 av särskilt intresse. När materiell processledning leder till att nytt material från en part förs in i processen förutsätts att domstolen säkerställer motpartens processuella rättigheter. I praktiken innebär detta att motparten ska ges tillfälle att yttra sig över det nya materialet (kontradiktoriskt förfarande).

3.4 Sammanfattning

Ovan har den materiella processledningen i Finland behandlats. Sammanfattningsvis kan det konstateras att den särskilt syftar till att uppnå materiellt riktiga avgöranden samt att säkerställa effektivitet och snabbhet i förfarandet. Processledningen omfattar hela rättegångsmaterialet. Av rättspraxis framgår särskilt vikten av att klargöra parternas yrkanden och grunderna för dessa.

Baserat på den ovan använda juridiska litteraturen riktas ingen särskild kritik mot den materiella processledningen. Domstolarnas processledning skulle emellertid vara mer aktiv, eftersom de lägre domstolarnas processledning i prejudikat konsekvent har kritiserats för passivitet, men aldrig för överdriven aktivitet. Den kanske mest centrala oklarheten i rättsläget, som behöver klargöras i framtiden, är gränsdragningen mellan domstolens rätt och skyldighet att leda processen i olika sammanhang.

4 Sverige — materiell processledning

4.1 Rättegångsförfarandets grunder

Rättegångsförfarandet i Sverige grundar sig på den svenska rättegångsbalken (1942:740, SRB). Käranden väcker talan genom att lämna in en stämningsansökan, vilket även inleder målet vid domstol (SRB 13:4). Vid domstolen delas handläggningen in i en förberedelse (SRB kap. 42) och en huvudförhandling (SRB kap. 43). Förberedelsen kan innehålla både muntliga och skriftliga inslag. Vad som anses lämpligt i det enskilda fallet bestäms av domstolen (SRB 42:9).

I ett tvistemål där förlikning om saken är tillåten styrs förfarandet särskilt av förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen.[42] Dessutom styrs processen av parternas yrkandebörda (SRB 17:3), åberopsbörda (SRB 17:3), förbudet mot ändring av talan (SRB 13:3) samt principerna om fri bevisföring och fri bevisvärdering (SRB 35:1). Bevisningen i målet åligger parterna (SRB 35:6 st. 1), och domstolen har kompetens att avvisa onödig bevisning, såsom bevisning som inte behövs eller är utan verkan (SRB 35:7).[43]

[42] Om förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen, Lindell Civilprocessen 2021 s. 135–137.

[43] En tydlig översikt över förfarandet i tvistemål, se Mellqvist, Mikael — Lindh, Anna-Karin: Processrätt: grunderna för domstolsprocessen. Upplaga 4 Iustus 2020.

4.2 SRB:s bestämmelser för processledning

De nuvarande bestämmelserna om materiell processledning, SRB 42:8 st. 2 (materiell processledning vid förberedelse) och SRB 43:4 st. 2 (materiell processledning vid huvudförhandling), infördes genom lag (1987:747) om ändring i rättegångsbalken som ett resultat av en grundlig beredning.[44] Enligt regeringens proposition för dessa bestämmelser är det huvudsakliga syftet med den materiella processledningen att säkerställa en effektiv process.[45] Utöver att främja en effektiv process kan domstolen med hjälp av den materiella processledningen säkerställa att parterna inte lider otillbörlig rättsförlust i förfarandet. Syftet med denna reglering är således att också minska antalet materiellt felaktiga domar.[46]

Vad gäller Sverige kan det särskilt framhållas att SRB även innehåller flera andra, mer specifika regler om materiell processledning. Bland dessa förtjänar särskilt 35:7 att lyftas fram. Enligt denna bestämmelse får rätten avvisa bevisning om vissa förutsättningar är uppfyllda. Den avser exempelvis bevisning som inte behövs eller som är utan verkan.

Det anges inte uttryckligen i lagen vad som omfattas av materiell processledning. Av bestämmelserna om processledning och de relevanta prejudikaten kan man dock utläsa att processledningen är inriktad på allt rättegångsmaterial, dvs. parternas yrkanden, grunderna för talan, bevismedel och bevistema, frågor om bevisbörda, beviskravet samt mer allmänt på frågor som rör rättstillämpningen. Instrumenten utgörs särskilt av påpekanden och frågor.[47]

Vid värdering av bestämmelserna och även vid deras tolkning är det viktigt att beakta att man i lagens motiv avsiktligt har avstått från att i detalj ta ställning till hur domstolarna borde tillämpa bestämmelserna i praktiken. Tanken har varit att ge domstolarna möjlighet att utveckla den materiella processledningen i den riktning de anser lämplig, utan att låsa rättsutvecklingen på ett olyckligt sätt. Eftersom intensiteten av processledning till stor del beror på omständigheterna i det enskilda fallet, är det inte heller rationellt att försöka styra den i detalj.[48]

De processuella regler som ska tillämpas vid förberedelsen finns i kap. 42 (Om stämning och förberedelse och om avgörande av mål utan huvudförhandling) i rättegångsbalken. I 42:8 st. 2 regleras den materiella processledningen på följande sätt:

> Rätten skall, allt efter målets beskaffenhet, vid förberedelsen verka för att tvistefrågorna blir klarlagda och att parterna anger allt som de vill åberopa i målet. Rätten skall genom frågor och påpekanden försöka avhjälpa otydligheter och ofullständigheter i parternas framställningar.

[44] Prop. 1986/87:89; SOU 1982:26 Processen i tingsrätt.
[45] Prop. 1986/87:89 s. 105.
[46] Se SOU 1982:26 s. 110 f.; Ekelöf m.fl. Rättegång V s. 57 f.
[47] Se även Ekelöf m.fl. Rättegång V s. 57.
[48] Prop. 1986/87:89 s. 106.

Enligt formuleringen (skall) är bestämmelsen obligatorisk, men samtidigt ger den också domstolen utrymme att anpassa processledningen efter målets beskaffenhet. Enligt den juridiska litteraturen är behovet av processledning störst i stora och komplicerade mål och även när en part inte har ombud.[49]

Enligt motiven ska domstolen så snabbt som möjligt säkerställa att tvistefrågorna identifieras och att parterna under förberedelsen av målet anger allt som de vill yrka och åberopa samt vilken bevisning de vill förebringa och bevistema för varje särskilt bevis.[50] Domstolen måste även, genom frågor och påpekanden, sträva efter att avhjälpa otydligheter[51] och ofullständigheter[52] i parternas framställningar. Domstolen måste också utöva processledning, som vid behov begränsar rättegångsmaterialet, även om detta inte uttryckligen föreskrivs i 42:8 st. 2.[53]

Omfattningen av den materiella processledningen konstateras redan i motiven vara en komplicerad fråga. I detta avseende anges generellt att domaren i sin processledning å ena sidan ska beakta den part som behöver hjälp för att få sina rättigheter tillgodosedda, och å andra sidan beakta motpartens tillit till domarens opartiskhet samt intresset av att hålla rättegången inom rimliga gränser.[54]

Bestämmelsen om materiell processledning vid huvudförhandlingen återfinns i kap. 43 (Om huvudförhandling) i rättegångsbalken. Enligt 43:4 st. 2 gäller följande:

> Rätten skall också se till att målet blir utrett efter vad dess beskaffenhet kräver och att inget onödigt dras in i målet. Genom frågor och påpekanden skall rätten försöka avhjälpa otydligheter och ofullständigheter i de uttalanden som görs.

Den bestämmelse som ska tillämpas vid huvudförhandlingen är i likhet med bestämmelsen om förberedelsen obligatorisk för domstolen (genom formuleringen skall). I den första meningen i detta stycke anges allmänt att domstolen ska se till att målet utreds med hänsyn till dess beskaffenhet. I den andra meningen konkretiseras utredningsskyldigheten, som om den skulle vara ett exempel, genom att domstolen vid

[49] Om de omständigheter som påverkar behovet av processledning, Ekelöf m.fl. Rättegång V s. 58; Lindell Civilprocessen 2021 s. 363.
[50] Prop. 1986/87:89 s. 106.
[51] Otydlighet uppstår till exempel när det inte framgår vilka omständigheter som åberopas i målet. En part kan till exempel nämna ett faktum, men det är inte klart om han eller hon avser att åberopa detta som ett rättsfaktum. Se Lindell Civilprocessen 2021 s. 362.
[52] Ofullständig kan t.ex. betyda att ett juridiskt argument är ofullständigt. Till exempel har ett rättsligt argument korrekt åberopats, men ett element (moment) i det rättsliga argumentet förblir oklart. Ett exempel på detta är ett avtal vars innehåll har åberopats korrekt men identifieringen av avtalet är ofullständig. Lindell Civilprocessen 2021 s. 362.
[53] Prop. 1986/87:89 s. 106. Se även Fitger, Peter — Sörbom, Monika — Eriksson, Tobias — Hall, Per — Palmkvist, Ragnar — Renfors, Cecilia: Rättegångsbalken JUNO (Version 94) 42 kap. 8 §.
[54] Prop. 1986/87:89 s. 106. Se även Fitger m.fl. Rättegångsbalken JUNO (Version 94) 42 kap. 8 §.

huvudförhandlingen med frågor och anmärkningar ska ingripa i parternas uttalanden i den mån de är otydliga eller ofullständiga.

Processledningen under förberedelsen och processledningen vid huvudförhandlingen skiljer sig åt väsentligt genom att rätten vid huvudförhandlingen, i motsats till under förberedelsen, inte längre har skyldighet att se till att parterna lägger fram allt de vill åberopa i målet. Detta kan konstateras genom att jämföra bestämmelsernas ordalydelser med varandra. Rätten är därför inte skyldig att bedriva en lika omfattande processledning vid huvudförhandlingen som vid förberedelsen. Åtminstone en delorsak till detta är att det vanligtvis är mer ändamålsenligt att förlägga processledningsåtgärderna till förberedelsen än till huvudförhandlingen.[55] Domstolens skyldighet till begränsande processledning anges också uttryckligen i bestämmelsen.[56]

I motiven har även situationer där en part saknar ombud beaktats. Utgångspunkten är att omfattningen av processledningen inte formellt ska bero på om parten har ombud eller inte. Det konstateras dock att detta, liksom ombudets skicklighet, i praktiken kan påverka processledningens aktivitet och omfattning. Till exempel kan det antas att processledningen åtminstone till viss del kompenserar för brister i ombudets arbete. I motiven anses dock att det inte skulle vara ändamålsenligt att införa en kategorisk bestämmelse om denna fråga i lagen.[57]

4.3 Vägledande prejudikat

Som redan tidigare har konstaterats är bestämmelserna om den materiella processledningen i SRB tämligen begränsade och allmänna till sin karaktär. Högsta domstolen (HD) har därför meddelat prejudikat som kompletterar bestämmelserna i SRB och ger vägledning för tolkningen av dessa. Före millennieskiftet verkar HD ha meddelat prejudikat med tre olika riktlinjer.

För det första ska rättens processledning vara mer aktiv när en part inställer sig utan ombud än när båda parter har juridiskt biträde (NJA 1982 s. 27 ”De nya vittnena”; NJA 1985 s. 738). Detta är en etablerad uppfattning som även har bemötts med acceptans i den juridiska litteraturen.[58]

Den andra gruppen av prejudikat är relaterad till konsekvenserna av att underlåta att iaktta den materiella processledningen. Enligt HD kan bristande materiell processledning bedömas som ett rättegångsfel som kan leda till att domen upphävs (NJA 1976 s. 289 ”Traversolyckan”; NJA 1976 s. 504 ”Det otydliga medgivandet”). Underlåtenhet i processledningen kan leda till att rättegångsmaterialet i målet blir bristfälligt,

[55] Lindell Civilprocessen 2021 s. 362. Se även NJA 2014 s. 212, där det anges att parternas framställningar bör bli föremål för klargörande processledning även vid huvudförhandlingen i hovrätten, om omständigheterna så kräver.

[56] Om den begränsande processledningen, Lindell Civilprocessen 2021 s. 361.

[57] Prop. 1986/87:89 s. 106 f.

[58] Lindell Civilprocessen 2021 s. 363; Fitger m.fl. Rättegångsbalken JUNO (Version 94) 42 kap. 8 §. Se även målet ”Marginalen” NJA 2018 s. 1062 p. 15, som behandlas närmare senare.

vilket i sin tur leder till att det meddelade avgörandet baseras på ofullständigt material. I sådana fall är det vedertagna förfarandet att avgörandet upphävs och målet återförvisas till den domstol som meddelade det.

Den tredje riktlinjen gäller informativ processledning beträffande juridiska frågor. Även om domstolen tillämpar lagen ex officio (jura novit curia) ska den till exempel informera parterna om den anser det vara möjligt att pröva målet utifrån andra rättsliga tankegångar eller rättsregler än de som parterna använder i sina argument (NJA 1993 s. 13 ”Bolagets obehöriga nyttjande”). Parterna ska särskilt underrättas om tillämpningen av bestämmelsen om den annars skulle komma som en överraskning för dem (NJA 1996 s. 52).

För att vägleda domstolarnas processledning har HD även senare meddelat några prejudikat, som granskas här kort. I regel har det i dessa prejudikat varit fråga om att en lägre domstol borde ha bedrivit en mer aktiv processledning än vad den faktiskt gjort. I målet ”De tio vittnena” NJA 2010 s. 151 hade hovrätten tillerkänt en försvarare ersättning motsvarande färre timmar än denne debiterat för, med motivering att onödig personbevisning hade förebringats i målet. Det rörde sig om tio vittnen, varav åtta redan hade hörts i tingsrätten om i princip samma sak, nämligen att försvararens huvudman tar väl hand om sina barn och att vittnena inte hade sett att huvudmannen skulle ha misshandlat dem (p. 3). HD fann emellertid att det inte fanns skäl att minska ersättningen, eftersom bevisningen hade upptagits och de debiterade timmarna baserades på utfört arbete. HD ansåg därför att hovrätten borde ha ingripit genom materiell processledning och i första hand avvisat den onödiga bevisningen (p. 11). Som en allmän vägledning baserat på prejudikatet kan det konstateras att domstolen i första hand ska rätta parternas bristfälliga förfarande genom materiell processledning och först i andra hand tillämpa påföljder av sanktionskaraktär. Trots att det var fråga om ett brottmål, ska samma tillvägagångssätt tillämpas även i tvistemål.

Även i NJA 2014 s. 212 är det fråga om hovrättens processledning. Enligt HD kan det finnas behov av materiell processledning i hovrätten under förberedelsen, men när målet har kommit så långt som till huvudförhandling finns det i regel inte längre något behov av materiell processledning (p. 8). HD påminner dock att det också finns undantag: Hovrätten ska grunda sin dom på vad som har lagts fram vid huvudförhandlingen, vilket innebär att eventuella oklarheter eller ofullständigheter i parternas framställningar fortfarande måste klarläggas (p. 9). I fallet hade hovrätten i början av huvudförhandlingen ställt ett antal frågor till parterna. I detta sammanhang hade hovrätten missuppfattat kärandens svar (p. 5).

Det väsentliga i målet var att svaret avvek från vad käranden hade framfört under tingsrättens förberedelse och huvudförhandling samt under hovrättens förberedelse. HD fann anledning att konstatera att

om hovrätten ställer frågor eller gör påpekanden för att klargöra vad parterna har anfört, måste hovrätten säkerställa att yrkandena uppfattas korrekt med hänsyn till vad som framkommit i tingsrätten och under hovrättens förberedelse (p. 10). Hovrätten hade således kommit att grunda sin dom på en felaktig uppfattning om kärandens talan. Eftersom hovrätten därmed inte hade prövat partens talan i hela dess vidd, hade det förekommit ett rättegångsfel som kunde antas ha inverkat på målets utgång. Detta fel skulle föranleda undanröjande av domen och återförvisning till hovrätten (p. 12).

Målet ”Marginalen” NJA 2018 s. 1062 gällde en skuld enligt ett kreditavtal, som enligt den svarande JM hade ådragits honom av hans sambo. Under förberedelsen i tingsrätten hade JM åberopat sambons mor som vittne. Vid huvudförhandlingen hade JM företrätts av en person som inte var jurist. Efter huvudförhandlingen, men innan domen meddelades, hade JM begärt att handlingarna i målet skulle kompletteras så att sambon hade hörts som vittne. Tingsrätten hade avslagit begäran och meddelat en fullgörelsedom till förmån för borgenären (p. 1–6). JM hade därefter ansökt om prövningstillstånd och åberopat sig själv och sin sambo som vittnen. Hovrätten beviljade inte prövningstillstånd. JM överklagade till HD och anförde att hovrätten borde ha meddelat prövningstillstånd eftersom tingsrättens materiella processledning av målet hade varit bristfällig (p. 7–8).

I motiveringen (p. 13–15) till sitt beslut konstaterar HD att behovet av processledning påverkas bl.a. av om en part inställer sig utan ombud. Även om syftet med processledningen är att effektivisera förfarandet måste utgångspunkten vara att parterna ska kunna lägga fram allt material de önskar i underrätten, eftersom möjligheten att åberopa nytt material i överrätterna är begränsad. Domstolen får inte agera på ett sätt som äventyrar dess opartiskhet eller rättvisan i processen. Detta hindrar dock inte domstolen, som en allmän regel, från att påpeka för parterna betydelsen av principen om det bästa bevismedlet eller, vid behov, förklara dess innebörd. Domstolen kan således exempelvis fråga en part om det finns vittnen tillgängliga i en viss fråga. Detta gäller särskilt om parten saknar ett juridiskt skolat ombud.

HD fann att tingsrättens processledning hade varit bristfällig och att tingsrätten därför borde ha gett JM möjlighet att enligt SRB 43:14 komplettera sin utredning även efter huvudförhandlingen(p. 19–21). HD fann vidare att tingsrättens bristfälliga processledning utgjorde en godtagbar grund för JM att åberopa ny bevisning i hovrätten. Avsaknaden av bevisning, till följd av tingsrättens försummelse, medförde att det fanns anledning att betvivla riktigheten i det slut som tingsrätten kom till och därför borde hovrätten ha meddelat prövningstillstånd. HD meddelade tillstånd till målets prövning i hovrätten.

Målet ”Aptics rättegångskostnad” NJA 2022 s. 819 gällde domstolens skyldighet att utöva ytterligare materiell processledning i syfte att klarlägga ett yrkande från en part om ersättning för rättegångskostnader i

tingsrätten, trots att parten inte hade preciserat sitt yrkande förrän målet avslutades (p. 6). Det är vanligt att en part i ett mål i någon av sina första skrifter till domstolen anger att han eller hon yrkar ersättning för sina rättegångskostnader med ett belopp som senare ska anges. En part ska i sådana fall ges tillfälle att precisera sitt yrkande. Detta kan ofta ske genom att parterna föreläggs att slutföra sin talan, vilket tingsrätten gjorde i detta fall (p. 9). Domstolen kan dock inte alltid nöja sig med att meddela parten ett slutföreläggande. Om parten trots föreläggandet inte preciserar sitt yrkande måste domstolen normalt utöva ytterligare materiell processledning för att klarlägga innehållet i yrkandet om rättegångskostnader (p. 11).

HD framhåller vidare att situationen är annorlunda om det finns skäl att uppfatta partens passivitet som ett frånfallande av yrkandet. Så kan exempelvis vara fallet om domstolen i ett slutföreläggande särskilt har uppmanat parten att ange innehållet i sitt kostnadsyrkande, och något preciserat yrkande trots detta inte har inkommit (p. 12). HD hänvisade till bestämmelsen om processledning vid huvudförhandlingen samt till sina tidigare prejudikat ”Smådalarös rättegångskostnad” NJA 1994 s. 7 och ”Ridsportförbundets rättegångskostnad” NJA 2003 s. 445. HD konstaterade i sin bedömning att tingsrätten borde ha klargjort det exakta innehållet i yrkandet genom materiell processledning. HD fann att tingsrättens underlåtenhet att göra detta utgjorde ett rättegångsfel och beslutade att återförvisa målet till tingsrätten för prövning av frågan om rättegångskostnaderna (p. 17).

Vid bedömningen av prejudikatets allmänna betydelse kan det konstateras att även om avgörandet gällde rättegångskostnader, ska de resonemang som antogs i domen tillämpas även på andra framställda krav vars exakta belopp har lämnats ospecificerat av parten på eget initiativ. Fallet är också i övrigt ett bra exempel, eftersom det tydligt illustrerar ett problem som är förknippat med prejudikatens genomslagskraft: inte ens två tidigare prejudikat (NJA 1994 s. 7 och NJA 2003 s. 445) var tillräckliga för att säkerställa en felfri processledning. Nu har samma processuella riktlinje upprepats i tre olika prejudikat.

4.4 Sammanfattning

Ovan har den materiella processledningen i Sverige behandlats. Sammanfattningsvis kan det konstateras att den särskilt syftar till att säkerställa en effektiv process och dessutom till att förhindra att parterna lider otillbörlig rättsförlust i förfarandet. Processledningen omfattar hela rättegångsmaterialet. Av prejudikaten framgår särskilt vikten av att klargöra parternas yrkanden och den bevisning som åberopas. På ett intressant sätt framträder lagstiftarens tillit till den svenska domarens goda omdöme i frågor som rör processledning.

Domstolens processledning framstår i vissa fall som relativt passiv och skulle kunna vara mer aktiv eller bättre anpassad till att identifiera

de situationer där processledning är nödvändig. Detta framgår av prejudikaten, där de lägre domstolarnas processledning konsekvent har kritiserats för passivitet, men inte för överdriven aktivitet. Rättsläget i fråga om processledning framstår som relativt välstrukturerat, och enligt den ovan anförda juridiska litteraturen föreligger inga särskilda rättsliga problem.

5 Danmark — materiel procesledelse

5.1 Rättegångsförfarandets grunder

I Danmark regleras handläggningen av tvistemål i lov om rettens pleje (11.4.1916 nr. 90, Rpl). Käranden väcker talan genom att inge en stämningsansökan (Rpl § 348). Handläggningen vid domstolen delas in i skriftlig förberedelse (Rpl §§ 348–352), muntlig förberedelse (Rpl § 352) och huvudförhandling (Rpl §§ 362–366).

I tvistemål där förlikning är tillåten styrs förfarandet av förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen.[59] Dessutom styrs processen av parternas yrkandebörda (Rpl § 338), åberopsbörda (Rpl § 338, in fine), förbudet mot ändring av talan (Rpl § 358) samt principerna om fri bevisföring (Rpl § 341, e contrario) och fri bevisvärdering (Rpl § 344). Parterna ansvarar för bevisningen, men bevisning som inte är relevant för målet får inte läggas fram. Det är domstolens skyldighet att begränsa denna typ av bevisning (Rpl § 341).[60]

5.2 Rpl:s bestämmelse för processledning

Bestämmelsen om materiell processledning i tvistemål finns i Rpl § 339. Nämnda paragraf tillämpas såväl vid förberedelsen som vid huvudförhandlingen, eftersom ingendera av dem är föremål för särskilda bestämmelser om den materiella processledningen. Den nuvarande ordalydelsen i bestämmelsen härrör från 1979 och grundar sig på ett betänkande från 1973.[61]

Paragrafen om materiell processledning återfinns efter den paragraf som stadgar förhandlingsprincipen (§ 338). Detta speglar väl den ordning som råder även i andra nordiska länder, där förhandlingsprincipen utgör huvudregeln och den materiella processledningen i vissa avseenden utgör ett undantag. Det finns alltså en huvudregel-undantagsstruktur som är av betydelse för tolkningen av paragrafen om den materiella processledningen. Detta undantag från förhandlingsprincipen har införts eftersom den materiella processledningen anses vara ett verktyg för att ge domstolen bättre förutsättningar att nå ett materiellt korrekt avgörande, än vad som vore möjligt vid en strikt tillämpning

[59] Om förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen, se Gomard, Bernhard — Kistrup, Michael: Civilprocessen. 8. udgave 2020. Civilprocessen Karnov Group s. 500–504.

[60] För en grundlig översikt över rättegången i tvistemål, se Rammeskow Bang-Pedersen, Ulrik — Salung Petersen, Clement — Højlund Christensen, Lasse: Den civile retspleje. 6. udgave Hans Reitzels Forlag 2024 s. 107 ff.

[61] Lov nr. 260 af 8. juni 1979; Betænkning om behandling af borgerlige sager nr. 698 1973 s. 121 ff.

av förhandlingsprincipen. Syftet med den materiella processledningen anses vara att säkerställa en materiellt riktig dom, och det förekommer inga konkurrerande målsättningar vid sidan av detta.[62]

Rpl § 339 om materiell processledning består av fyra stycken. Enligt styckena 1–3 får (kan) domstolen vidta vissa åtgärder, vilket innebär att bestämmelserna i princip är fakultativa. Paragrafens st. 4 är däremot en obligatorisk norm för domstolen. I Rpl § 339 är det enligt ordalydelsen åtminstone fråga om klargörande och berikande processledning. I st. 1 är det fråga om klargörande processledning och det är formulerat på följande sätt:

> Er en parts påstand eller hans anbringender eller hans udtalelser om sagen i øvrigt uklare eller ufuldstændige, kan retten søge dette afhjulpet ved spørgsmål til parten.

När en parts yrkande, åberopande eller utsaga i saken är oklar eller ofullständig, kan domstolen genom att ställa frågor försöka utreda vad parten har avsett med sin processåtgärd. Det framgår av ordalydelsen i detta stycke att det uttryckligen handlar om ett förtydligande av parternas yrkanden, framställningar och yttranden i målet och att det därför inte är fråga om att berika rättegångsmaterialet.[63]

I paragrafens st. 2 är det också fråga om utövande av domstolens frågerätt och det lyder:

> Retten kan opfordre en part til at tilkendegive sin stilling såvel til faktiske som til retlige spørgsmål, som synes at være af betydning for sagen.

Enligt detta stycke kan domstolen begära att en part yttrar sig över de faktiska och rättsliga omständigheter som enligt domstolens bedömning är relevanta för avgörandet av målet. Domstolens rätt att ställa frågor om parternas ställningstaganden är inte begränsad till de omständigheter (fakta) eller rättsliga frågor som parterna har tagit upp. Tillämpningen av detta stycke kan därför leda till att en part under rättegången lägger fram nytt material efter det att domstolens fråga har riktat hans uppmärksamhet på sådana yrkanden, rättsfakta eller bevis som han inte tidigare har observerat eller vars betydelse han inte själv har förstått.[64]

[62] Om materiell processledning och materiellt riktig dom, se Betænkning 2001:1407 Reform af den civile retspleje I s. 311; Dahlager, Christian: Civile retssager. 2. udgave. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2015 s. 120; Gomard — Kistrup Civilprocessen 2020 s. 506. Se även Finn Taksøe-Jensens djupgående avhandling på ca 700 sidor Materiel procesledelse, utgiven 1976 (Juristforbundets forlag), som fortfarande är ett viktigt verk om den materiella processledningen.

[63] Se även Betænkning om behandling af borgerlige sager nr. 698 1973 s. 124; Gomard — Kistrup Civilprocessen 2020 s. 507 f. Se därtill Rammeskow Bang-Pedersen m.fl. Den civile retspleje 2024 s. 123; Dahlager Civile retssager 2015 s. 120.

[64] Se Betænkning om behandling af borgerlige sager nr. 698, 1973 s. 124. Se även Rammeskow Bang-Pedersen m.fl. Den civile retspleje 2024 s. 123 f.; Gomard — Kistrup Civilprocessen 2020 s. 506 f.; Dahlager Civile retssager 2015 s. 120–123.

Det aktuella st. 2 avser även informativ processledning, eftersom parten genom att uppmanas ta ställning till en viss t.ex. rättsregel får sin uppmärksamhet riktad mot denna. Syftet är bl.a. att parten inte ska lida förluster på grund av bristande kunskap om rättsregler eller misstag, vilket är en av kärnpunkterna i den informativa processledningen.[65]

Paragrafens st. 3 gäller bevisningen i målet. Närmare bestämt är det fråga om domstolens verksamhet som berikar rättegångsmaterialet och som syftar till att utreda de faktiska omständigheterna (fakta) i målet. St. 3 lyder:

Retten kan opfordre en part til at fremlægge dokumenter, tilvejebringe syn eller skøn eller i øvrigt føre bevis, når sagens faktiske omstændigheder uden sådan bevisførelse ville henstå som uvisse.

Enligt ordalydelsen i bestämmelsen har domstolen befogenhet att uppmana en part att lägga fram handlingar eller på annat sätt tillhandahålla bevisning, om sakförhållandena i målet skulle vara tveksamma utan sådan bevisning. Även om domstolen kan fästa parternas uppmärksamhet på bevisningen, har den inte befogenheter att meddela parten egentliga föreskrifter om framläggande av bevisningen.[66]

Paragrafens st. 4 avviker från st. 1–3 såtillvida att de sistnämnda styckena i princip gäller behörighet och skapar rätt för domstolen att ingripa i utredningen av saken med hjälp av instrumenten för den materiella processledningen, medan st. 4, som nämnts, är en skyldighetsskapande, obligatorisk norm för domstolen. St. 4 är formulerad på följande sätt:

Møder en part i en sag, der behandles ved byret, ikke ved advokat, vejleder retten parten om, hvad han bør foretage til oplysning af sagen og i øvrigt til varetagelse af sine interesser under denne.

Bestämmelsen gäller processledning i underrätt (byret) när en part inte har juridiskt biträde. Domstolen ska i detta fall vägleda parten i vad denne ska göra i rättegången för att utreda målet och även i övrigt för att tillvarata sina egna intressen. I Rpl § 339 st. 4 handlar det i stort sett om samma åtgärder som i st. 1–3, men då en part uppträder utan rättegångsbiträde väntas en betydligt större aktivitet av domstolen. Bestämmelsen talar dock om att vägleda en part, vilket innebär att den varken förpliktar eller berättigar domstolen att gå så långt att den faktiskt vidtar konkreta åtgärder för att tillvarata partens intresse.[67]

[65] Se Gomard — Kistrup Civilprocessen 2020 s. 506.
[66] Se Betænkning om behandling af borgerlige sager nr. 698. 1973 s. 124; Rammeskow Bang-Pedersen m.fl. Den civile retspleje 2024 s. 123 f.; Dahlager Civile retssager 2015 s. 120.
[67] Se även Lindencrone, Lars — Werlauff, Erik: Dansk Retspleje. 5 udgave Karnov 2011 s. 290; Gomard — Kistrup Civilprocessen 2020 s. 507; Rammeskow Bang-Pedersen m.fl. Den civile retspleje 2024 s. 123.

Även om det ovan har konstaterats att Rpl § 339 st. 1–3 enligt sin ordalydelse är fakultativa, anses de i praktiken vara bindande. Det anses exempelvis inte acceptabelt att domstolen skulle avvisa ett oklart yrkande från en part som företräds av en advokat utan att först uppmana parten att klargöra sitt yrkande. Därför har det diskuterats om de nuvarande fakultativa formuleringarna borde ändras för att bättre återspegla den faktiska rättsliga verkligheten. Trots att frågan har varit föremål för principiella och intressanta överväganden har inga lagstiftningsändringar genomförts.[68]

En annan intressant aspekt är att Rpl § 339 inte alls beaktar begränsande processledning. Detta beror antagligen på att utgångspunkten är att parterna och domaren genom dialog tillsammans ska avgränsa de rättsliga tvistefrågorna till vad som faktiskt måste avgöras av domstolen. Därigenom bör exempelvis tveksamma, mindre relevanta och svårbevisade påståenden kunna uteslutas.[69] När dialogen fungerar finns det inget större behov av reglering.

5.3 Vägledande prejudikat

Ett särdrag är också att det tycks saknas prejudikat från Højesteret (HR) som ger vägledning i frågor om den materiella processledningen. Sådana prejudikat återfinns varken i HR:s prejudikatregister[70] eller i redaktionellt bearbetat material.[71] Även i den danska rättsvetenskapliga litteraturen behandlas materiell processledning utan hänvisningar till prejudikat.[72]

Frånvaron av vägledande prejudikat är i sig anmärkningsvärd, eftersom prejudikat normalt meddelas i frågor som anses ha rättslig eller principiell betydelse, exempelvis frågor om materiell processledning. Det är svårt att fastställa orsaken till avsaknaden av prejudikat, men det kan bero på att behovet av vägledning inte har uppstått eller att en eventuell problematik har kunnat lösas på ett tillfredsställande sätt utan HR:s ingripande.

5.4 Sammanfattning

Ovan har den materiella processledningen i Danmark behandlats. Sammanfattningsvis kan det konstateras att dess främsta syfte är att säkerställa materiellt riktiga avgöranden. Den materiella processledningen omfattar hela rättegångsmaterialet. Det är även väsentligt att

[68] Se Betænkning 2001:1407 Reform af den civile retspleje I s. 320.
[69] Se a.a. s. 315.
[70] https://www.domstol.dk/hoejesteret/afgoerelsesdatabase/ (besökt 1.12.2025) innehåller prejudikat från och med september 2009. De använda sökorden var ”procesledelse” och ”vejledningspligt”.
[71] Exempelvis fanns i eLov-databasen (https://www.elov.dk/) cirka 30 domstolsavgöranden kopplade till Rpl § 339, av vilka inget hade meddelats av Højesteret (besökt 13.12.2024).
[72] Se Rammeskow Bang-Pedersen m.fl. Den civile retspleje 2024 s. 123–125; Gomard — Kistrup Civilprocessen 2020 s. 504–508; Dahlager Civile retssager 2015 s. 120–123; Lindencrone — Werlauff Dansk Retspleje 2011 s. 290.

notera från den danska diskussionen att en regel som är formulerad som en kompetensnorm kan ha bindande karaktär. Domstolens kompetens att leda processen kan således även innebära en skyldighet att utöva sådan processledning.

Vidare är det anmärkningsvärt att det tycks saknas prejudikat som direkt styr den materiella processledningen. Baserat på den juridiska litteraturen framstår rättsläget i detta avseende som relativt klart. Denna bedömning får visst stöd av att några vägledande prejudikat i ämnet hittills inte har meddelats. Det är möjligt att landsrätternas (landsret) avgöranden är tillräckliga för att upprätthålla klarhet i rättsläget.

6 Norge — materiell prosessledelse/rettens veiledningsplikt

6.1 Rättegångsförfarandets grunder

I Norge regleras handläggningen av tvistemål i lov om mekling og rettergang i sivile tvister (LOV-2005-06-17-90, tvl). Käranden väcker talan genom att inge en stämningsansökan (tvl § 9-2). Vid domstolen delas handläggningen in i en skriftlig och en muntlig förberedelse (tvl kap. 9, II Saksforberedelsen) samt huvudförhandling (tvl kap. 9, III Hovedforhandlingen).

I ett tvistemål där förlikning är tillåten styrs förfarandet särskilt av förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen.[73] Dessutom styrs processen av parternas yrkandebörda (tvl § 11-2 [1]), åberopsbörda (tvl § 11-2 [1]), förbudet mot ändring av talan (tvl § 9-16) samt principerna om fri bevisföring (tvl § 21-3) och fri bevisvärdering (tvl § 21-2). Parterna har huvudansvaret för att säkerställa bevisföringen, men rätten kan ombesörja bevisföringen om parterna inte motsätter sig detta (tvl § 11-2 [2]). Rätten kan neka att ta upp bevis som t.ex. är utan betydelse för det beslut som ska fattas (tvl § 21-7).[74]

6.2 Tvl:s bestämmelser för processledning

Bestämmelsen om materiell processledning infördes i samband med den övergripande reformen av rättegångsförfarandet i tvistemål. Lagen, som trädde i kraft i början av 2008, är resultatet av ett grundligt förberedelsearbete.[75] Innan lagen trädde i kraft hade behörigheten för domstolen i fråga om processledning grundat sig på en vedertagen sedvanerätt som uppkommit i rättspraxis[76] och utgångspunkten hade varit att domstolen, med vissa undantag, inte hade någon skyldighet att utöva materiell processledning. Enligt motiven vände reformen denna

[73] Om förhandlingsprincipen och dispositionsprincipen, se Skoghøy, Jens Edvin A.: Tvisteløsning. 4. utgave. Universitetsforlaget 2022 s. 570–573.
[74] En tydlig översikt över rättegångsförfarandet i tvistemål, se Hjort, Maria Astrup: Sivilprosess: kort forklart. Universitetsforlaget 2024.
[75] De viktigaste förslagen till lagändringar är Norges offentlige utredninger 2001:32 (NOU 2001:32) Rett på sak och Ot. prp. nr. 51 (2004–2005) Om lov om mekling og rettergang i sivile tvister (tvisteloven).
[76] Skoghøy Tvisteløsning 2022 s. 967.

presumtion och ålade domstolen en tydligare och mer omfattande skyldighet att utöva materiell processledning.[77]

I lagen används uteslutande termen ”veiledning” medan den juridiska litteraturen använder den tidigare etablerade termen ”materiell prosessledelse”.[78]

Paragraferna i tvisteloven har försetts med rubriker. Tvl § 11-5, som gäller processledning, betecknas som en skyldighet för domstolen att ge vägledning (rettens veiledningsplikt). Tvl § 11-5 (1) handlar om domstolens allmänna rådgivningsskyldighet eller, såsom det i lagen har uttryckts, om vägledning i rättegångsförfarandet (prosessuell veiledning).[79] Den norska juridiska litteraturen talar i detta sammanhang även om en formell processledning, som främst berör tekniska behandlingsregler.[80]

När det gäller domstolens materiella processledning är tvl § 11-5 (2–7) av central betydelse. Tvl § 11-5 (2–5) gäller innehållet i och instrumenten för den materiella processledningen, § 11-5 (6) skyldigheten att leda processen i ett ärende som gäller en part som uppträder utan lagfaret biträde och § 11-5 (7) skyldigheten att avstå från sådan rådgivning som faller inom en advokats ansvarsområde och andra åtgärder som skulle kunna undergräva förtroendet för domstolens opartiskhet.

I fråga om den materiella processledningen är bestämmelsen i sig redan detaljerad. Dessutom har domstolarna i lagens förarbeten styrts med stor noggrannhet, vilket har lett till kritik i den juridiska litteraturen.[81]

Tvl § 11-5 (2) är principiellt betydelsefull och utgör grunden för domstolens materiella processledning. Av tvl § 11-5 (2) framgår:

> Retten skal i samsvar med tredje til sjuende ledd gi veiledning som bidrar til at tvisten får en riktig avgjørelse ut fra de faktiske forhold og de aktuelle regler.

I bestämmelsen anges uttryckligen huvudsyftet med domstolens materiella processledning: Domstolen ska leda förfarandet på ett sådant sätt

[77] Ot. prp. nr. 51 (2004–2005) s. 169–170. Skoghøy håller dock inte med, eftersom han ser bestämmelserna om processledning huvudsakligen som befogenhetsbestämmelser som, med vissa undantag, inte skapar en skyldighet för domstolen att bedriva materiell processledning. Skoghøy Tvisteløsning 2022 s. 967–968.

[78] För mer om begreppen, se Backer Norsk sivilprosess 2024 s. 317–318. Se även Robberstad Sivilprosess 2021 s. 211.

[79] För mer information om begreppen, se Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 406; Eldjarn, Erik: Materiell prosessledelse. UiT Norges arktiske universitet 2015 s. 3–4; Backer, Inge Lorange: Norsk sivilprosess. 3. utgave. Universitetsforlaget 2024 s. 317–318.

[80] Robberstad, Anne: Sivilprosess. Fagbokforlaget 2021 s. 210. Se även Hjort, Maria Astrup: Hvilket ansvar har dommeren for å legge til rette for et godt avgjørelsesgrunnlag i en sivil sak? Jussens Venner 2018 s. 393–394.

[81] Se Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 407 och den kritik som riktats mot den Schei, Tore — Bårdsen, Arnfinn — Bugge Nordén, Dag — Reusch, Christian — Øie, Toril M.: Tvisteloven I. 2. utgave. Universitetsforlaget 2013 s. 418.

att det bidrar till ett materiellt riktigt avgörande av målet. Enligt motiven innebär ett korrekt beslut i detta sammanhang att domstolen tillämpar lagen korrekt och att de fakta som läggs till grund för beslutet motsvarar de verkliga händelseförloppen.[82] Det handlar med andra ord om domens riktighet.[83] Domaren får alltså inte fatta ett sådant beslut, som han eller hon misstänker är felaktigt, om en materiellt korrekt dom kan nås genom att bedriva materiell processledning för att klargöra frågan.[84]

Före reformen var domstolens skyldighet att genomföra materiell processledning begränsad och i viss mån oklar. Bestämmelsen ålägger nu otvetydigt domstolen en skyldighet (skal) att handlägga målet i enlighet med tvl § 11-5 (3–7). Följden av detta är bland annat att vårdslöshet vid materiell processledning anses vara ett rättegångsfel, vilket beroende på omständigheterna kan leda till att det felaktiga beslutet upphävs[85] och till och med medföra skadeståndsskyldighet för staten.[86]

Tvl § 11-5 (3) hänför sig till klargörande av tvetydiga uttalanden som gjorts av en part och lyder:

> Retten skal virke for at tvistespørsmål blir klarlagt, og at partenes påstander og standpunkter til faktiske og rettslige spørsmål blir klargjort.

Detta är en obligatorisk bestämmelse (skal) som är tillämpbar på både skriftliga och muntliga förfaranden i domstol och vid behov under alla skeden av processen.[87] Rätten har en skyldighet att klargöra vad som är tvisten i målet samt eventuella oklarheter beträffande de yrkanden som parterna i målet har framfört, grunderna för yrkandena och den bevisning som lagts fram till stöd för grunderna.

Syftet är inte att domstolen ska hjälpa parterna att hitta nya påståenden, grunder eller bevis. Istället handlar det om att parterna på något sätt själva redan har tagit upp frågan, men att syftet med det har varit oklart.[88]

Det kan t.ex. vara så att en part har nämnt en omständighet, som kan vara relevant som grund för avgörandet av målet, men inte tydligt åberopat den omständigheten som ett rättsfaktum. I ett sådant fall ankommer det på domstolen att ta reda på i vilket syfte parten har tagit upp frågan.

Tvl § 11-5 (4) hänför sig till fakta i målet och de rättsliga frågor som är relevanta för avgörandet och lyder:

[82] Ot.prp. nr 51 (2004–2005) s. 407.
[83] Robberstad Sivilprosess 2021 s. 211.
[84] Backer Norsk sivilprosess 2024 s. 318. Se även Eldjarn Materiell prosessledelse 2015 s. 65–69.
[85] Se Robberstad Sivilprosess 2021 s. 212. Se även HR-2019-741-A.
[86] Se Backer Norsk sivilprosess 2024 s. 318.
[87] Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 406.
[88] Se Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 406; Robberstad Sivilprosess 2021 s. 214.

Retten kan oppfordre en part til å ta standpunkt til faktiske og rettslige spørsmål som synes å være av betydning for saken.

Domstolen har rätt att (kan) begära ett utlåtande av parterna i frågor som rör fakta i målet och rättstillämpningen. Enligt motiven tar domstolen då till exempel upp en fråga som parterna själva inte har förstått, men som kan ha betydelse i målet.[89] Denna bestämmelse handlar i själva verket om en berikande processledning, eftersom uppmärksamheten eller diskussionen om en viss fråga ofta också leder till nya krav och grunder (rättsfakta).[90]

Tvl § 11-5 (5) ger domstolen rätt att ta initiativ avseende bevisningen. Det kan ses som ett komplement till huvudregelns bestämmelse i tvl § 11-2 (2), enligt vilken ansvaret för bevisningen ankommer på parterna. Tvl § 11-5 (5) lyder:

Retten kan oppfordre en part til å tilby bevis.

Domstolen har rätt att (kan) uppmana parten att lägga fram bevisning i rättegången. Då är det fråga om en sådan processledning som klart berikar rättegångsmaterialet. Med bevisning avses i detta sammanhang bevisning i en viss fråga. Detta framgår indirekt av motiven till lagen, där det anges att bestämmelsen är avsedd att tillämpas främst när ett bestämt bevis kan ha avgörande betydelse för målets utgång.[91]

I tvl § 11-5 (6) regleras frågan om förhållandet att en part saknar juridiskt biträde inverkar på domstolens skyldighet att leda processen. Tanken bakom bestämmelsen är att en part ska ha möjlighet att föra sin sak inför domstol utan biträde åtminstone upp till en viss nivå. Möjligheten att processa utan biträde har bibehållits, eftersom parterna inte alltid har medel att betala för ett ombud och inte heller nödvändigtvis tillgång till kostnadsfri rättshjälp.[92] Bestämmelsen lyder:

Retten skal under sakens gang ta særlig hensyn til det behov parter uten prosessfullmektig har for veiledning.

Domstolen är sålunda skyldig att (skal) fästa särskild uppmärksamhet på vägledningen av en part, som inte har lagfaret biträde. Domstolen är även skyldig att leda processen, också i fall där ett biträde har varit med i processen, om biträdet har varit vårdslöst eller saknat yrkesskicklighet i en sådan utsträckning att han eller hon inte har kunnat fullgöra sitt uppdrag utan att äventyra huvudmannens intressen.[93]

I tvl § 11-5 (7) anges uttryckligen att domstolen inte får agera på ett sätt som undergräver förtroendet för dess opartiskhet. Domstolen får

[89] Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 406.
[90] Robberstad Sivilprosess 2021 s. 214; Backer Norsk sivilprosess 2024 s. 320.
[91] Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 407.
[92] Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 172.
[93] Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 172.

inte heller ge parterna råd om vilka ståndpunkter de ska inta eller vilka åtgärder de ska vidta i förfarandet. Bestämmelsen lyder:

> Retten må utøve sin veiledning på en måte som ikke svekker tilliten til at den er upartisk. Retten kan ikke gi partene råd om hvilket standpunkt de bør innta til tvistespørsmål i saken, eller hvilke prosesshandlinger de bør foreta.

Domstolen måste alltså se till att dess utövande av den materiella processledningen inte undergräver förtroendet för domstolens opartiskhet. Bestämmelsen är en förbudsnorm riktad till domstolen, men den kan också ses som en uppförandekod. I detta sammanhang har man i den juridiska litteraturen ansett att domstolen bör bedriva processledning under sammanträden endast då båda parter är närvarande. På motsvarande sätt ska den skriftliga vägledningen i anslutning till den materiella processledningen sändas till båda parter, även om själva vägledningen och de åtgärder som den förutsätter endast gäller den ena parten.[94]

Domstolen får inte heller ge parterna sådana konkreta råd som faller inom ramen för advokatverksamhet. Gränsen mellan tillåten materiell processledning och otillåten rådgivning kan, såsom det uttrycks i motiven, vara hårfin i enskilda fall. I motiven framhålls också att enbart det faktum att domstolen pekar på frågor som är relevanta för att avgöra målet, inte innebär att domstolen är partisk.[95] Ofta tjänar en grundlig utredning av tvisten både samhällets och parternas intressen, det handlar alltså inte om att gynna den ena parten framför den andra.

6.3 Vägledande prejudikat

Høyesterett (HR) har gett prejudikat om materiell processledning sparsamt. I registret (2010–2025) på HR:s webbplats finns det totalt fem fall (sökordet ”veiledningsplikt”), varav endast ett gäller egentlig materiell processledning.[96] I målet HR-2019-741-A behandlades frågan om skadeståndsansvar grundat på brott. Efter att åtalet hade avslagits uppstod frågan om domstolen borde ha uppmärksammat svaranden på möjligheten att göra en invändning om preskription. Svaranden hade juridiskt biträde. Enligt HR förelåg ingen sådan skyldighet. I domskälen gör domstolen några principiella uttalanden och preciseringar av tolkningen av tvl § 11-5 (2–4 och 7).

Det är i detta sammanhang fråga om hur 11-5 (2) inverkar på tolkningen av paragrafens avslutande del. Enligt HR följer det av orden ”skal” i tredje stycket och ”kan” i fjärde stycket att den första bestämmelsen reglerar domstolens skyldigheter, medan fjärde stycket främst ger en befogenhet för domstolen, utan att det handlar om skyldigheter. Den allmänna skyldighetsbestämmelsen i andra stycket kan inte ändra

[94] Backer Norsk sivilprosess 2024 s. 322.
[95] Ot.prp. nr. 51 (2004–2005) s. 407.
[96] Vid sökningen (8.3.2026) framkom följande avgöranden: HR-2019-741-A; HR-2015-00697-U; HR-2010-00808-U; HR-2015-00666-A; HR-2008-02161-A.

denna utgångspunkt (p. 30). Det som regleras i tredje stycket är klargörandet av parternas ståndpunkter i frågor som redan har förts fram i målet. Domstolens möjlighet, och eventuella skyldighet, att uppmärksamma parterna på frågor som de själva inte har tagit upp i målet omfattas av fjärde stycket (p. 31).

HR legitimerar också de ståndpunkter som Skoghøy har framfört genom att konstatera att även Skoghøy, i sitt verk Tvisteløsning,[97] framhåller att huvudregeln i mål där förlikning om saken är tillåten är att domstolen inte har någon skyldighet att bedriva materiell processledning. Samtidigt påpekar han dock att det kan utgöra ett handläggningsfel om domstolen inte har uppmärksammat en relevant grund för ett yrkande, förutsatt att målet är av stor betydelse för parterna, grunden är tydligt relevant och det skulle leda till rättsförlust för parten om han eller hon inte får åberopa den (p. 34). Enligt HR är utgångspunkten således att det krävs särskilda omständigheter för att domstolen ska vara skyldig att ge vägledning till en part som företräds av en advokat (p. 35).

Prejudikatets betydelse ligger särskilt i att det klargör förhållandet mellan de olika styckena i tvl § 11-5. Samtidigt klargör det frågan om hur långt skyldigheten att bedriva processledning sträcker sig, särskilt när en part företräds av ett juridiskt ombud.

6.4 Sammanfattning

Ovan har den materiella processledningen i Norge behandlats. Sammanfattningsvis kan det konstateras att syftet med processledningen framför allt är att säkerställa domsriktighet, vilket även uttryckligen har fastslagits i lagtexten. Processledningen är brett inriktad på hela rättegångsmaterialet. Regleringen har genomförts på ett särpräglat sätt, eftersom lagen är detaljerad och dessutom kompletteras med förarbeten som möjligen är ännu mer detaljerade.

I framtiden kommer omfattningen av processledningen troligen att förbli ett ämne för diskussion, eftersom det tycks finnas en viss motsättning mellan förarbetena till lagen och prejudikatet HR-2019-741-A. Annars tycks rättsläget avseende den materiella processledningen vara tämligen klart. Denna uppfattning får visst stöd av det faktum att det endast har meddelats ett prejudikat som i egentlig mening rör den materiella processledningen.

7 Likheter, skillnader och innovationer

7.1 Processledningens syfte, funktioner och föremål

Den materiella processledningen, som rättslig entitet, bidrar till att befrämja civilprocessens och rättegångens mål. Mer konkret är det fråga om att den materiella processledningens syfte är att främja domsriktighet samt bidra till en effektiv process. I Sverige ligger tonvikten på rättegångens effektivitet, med en parallell betoning på domsriktighet.

[97] Skoghøy, Jens Edvin A.: Tvisteløsning. 3. utgave. Universitetsforlaget 2017 s. 966.

I Finland framhävs domsriktighet och effektivitet (inkl. snabbhet). I Danmark och Norge är domsriktighet det explicit angivna syftet. I Norge understryks domsriktighet ytterligare genom dess uttryckliga omnämnande i lagtexten som ett övergripande mål. (Se avsnitt 3.2, 4.2, 5.2 och 6.2).

Valet att ge större vikt åt domsriktighet eller effektivitet kan påverka hur domstolen agerar i det enskilda fallet, vilket i sin tur även kan inverka på målets utgång. Det är emellertid uppenbart att effektivitet inte kan genomföras på bekostnad av domsriktigheten, och inte heller kan domsriktigheten upprätthållas utan att hänsyn tas till effektiviteten. I slutändan framstår det som en fråga om att uppnå en ändamålsenlig balans mellan domsriktighet och effektivitet, oavsett vilket av dessa mål som anses vara primärt i det aktuella rättsväsendet. Det kan dessutom noteras att den eftersträvade effektiviteten och domsriktigheten inte alltid står i motsatsförhållande till varandra. Till exempel, när onödig bevisning eller annat irrelevant material utesluts från rättegångsmaterialet, främjas genom detta båda målsättningar.

Processledningens *funktioner* struktureras i Finland enligt en femdelad uppdelning: klargörande, korrigerande, berikande, begränsande och informativ processledning (avsnitt 2). I andra nordiska länder är den femdelade uppdelningen inte ett typiskt paradigm. Trots detta kan de ovan nämnda funktionerna för processledning identifieras även i de andra nordiska länderna. Utifrån det som framgår i de föregående kapitlen (3–6) kan det inte fastställas att processledningens funktioner betonas olika i länderna; snarare framstår utgångspunkterna som mycket likartade (avsnitt 3.2, 4.2, 5.2 och 6.2). Som en kuriositet kan det dock nämnas att den allmänna paragrafen om processledning i Danmark (Rpl § 339) och i Norge (tvl § 11-5) inte innehåller någon bestämmelse om begränsande processledning. I Danmark är tanken bakom detta att parterna och domaren, genom dialog, gemensamt ska avgränsa de rättsliga tvistefrågorna till det som faktiskt måste avgöras av domstolen. Därför har begränsande processledning inte inkluderats i Rpl § 339 (se avsnitt 5.2). I Norge har det å andra sidan uppenbarligen ansetts att enbart bestämmelsen om begränsning av bevisning i tvl § 21-7 är tillräcklig, eftersom begränsande processledning främst avser bevisning. Trots olikheter i regleringen torde utgångspunkten vid tillämpningen av begränsande processledning i samtliga nordiska länder i första hand vara att en dialog förs mellan domstolen och parterna.

Föremålet för den materiella processledningen är rättegångsmaterialet. Med detta avses parternas anspråk, grunden för dessa, bevisningen och bevisföringen samt övriga rättsliga frågor som rör behandlingen och avgörandet av målet. Att rättegångsmaterialet utgör föremålet för den materiella processledningen innebär att det, genom domstolens åtgärder, direkt eller indirekt klargörs, korrigeras, utvidgas eller begränsas. När det gäller föremålet för materiell processledning kan inga

påtagliga skillnader observeras mellan de nordiska rättsväsendena (se avsnitt 3.2, 4.2, 5.2 och 6.2).

7.2 Lagens bestämmelser och prejudikat om processledningen

Skriftlig *lagstiftning* utgör numera grunden för processledningen i alla jämförelseländer. I Finland och Sverige finns separata paragrafer för förberedelsen och huvudförhandlingen (avsnitt 3.2 och 4.2), medan samma processledningsregler tillämpas vid både förberedelsen och huvudförhandlingen i Danmark och Norge (avsnitt 5.2 och 6.2). Utifrån den rättslitteratur som används i artikeln har det varken för Danmarks eller Norges del ansetts problematiskt att separata bestämmelser för förberedelse och huvudförhandling saknas.

Det verkar också finnas skillnader när det gäller hur detaljerat processledningen är reglerad. Genom att granska de *processledningsbestämmelser* som getts vid olika tidpunkter framträder en tendens till mer detaljerad reglering på senare tid. En modern processledningsbestämmelse är således strukturerad på ett tydligt sätt, mer detaljerad än sina föregångare och omfattar ett bredare regleringsområde. Denna trend återspeglas även i finsk lagstiftning. En jämförelse mellan FRB 6:2a.2 (595/1993), som avser huvudförhandlingen, och FRB 5:21 (768/2002), som avser förberedelsen, visar att den nyare bestämmelsen är mer detaljerad. När det gäller processledningsbestämmelserna i de jämförda länderna är den senast antagna, tvl § 11-5, ett bra exempel på en modern processuell bestämmelse.

Delvis handlar regleringens noggrannhet också om en ideologisk ansats. I Sverige har man exempelvis utgått från tanken att domaren är den bästa aktören för att avgöra vilken typ och intensitet av processledning som är lämplig i varje enskilt fall, som alltid skiljer sig från andra (avsnitt 4.2). Även om det finns utrymme för att de svenska processledningsbestämmelserna moderniseras, är det osannolikt att lika detaljerade regler som i Norge skulle införas, då man troligtvis vill bevara domarens omfattande handlingsfrihet.

Som allmänt känt är det högsta domstolarnas uppgift att genom *prejudikat* vägleda underinstansernas tolkning av lagen och utövning av skönsmässig bedömning. Därigenom upprätthålls enhetlighet i rättstillämpningen och rättssäkerheten, samtidigt som oklara rättslägen klargörs och rättsordningens luckor fylls där reglering saknas. Behovet av att meddela prejudikat har särskilt varit påtagligt i Finland och Sverige (avsnitt 3.3 och 4.3). Därtill tycks ett problem ha varit prejudikatens begränsade genomslag, eftersom det i vissa fall kan krävas flera prejudikat i samma fråga för att uppnå önskad styrningseffekt. Detta kan dock delvis även bero på att omständigheterna i de enskilda fallen skiljer sig åt i sådan grad att prejudikatet inte låter sig tolkas analogt på grund av de faktiska skillnaderna mellan fallen. I Danmark och Norge ser situationen annorlunda ut (avsnitt 5.3 och 6.3). I Danmark framstår

den materiella processledningen som troligtvis bättre integrerad i domstolarnas verksamhetskultur, medan den förklarande faktorn i Norge sannolikt är den detaljerade och väl utformade lagstiftningen.

För att stärka prejudikatens genomslag borde de högsta domstolarna, när de meddelar ett nytt prejudikat, tydligt redogöra för dess förhållande till lagens ordalydelse, lagförarbetena och tidigare prejudikat vid meddelandet av prejudikat, samt framhäva eventuella avvikelser klart och tydligt. Detta skulle bidra till att undvika intrycket att rättskällorna på vissa punkter, möjligen oavsiktligt, framstår som sinsemellan motsägelsefulla.

7.3 Skyldighet, befogenhet och instrument för processledning

Domstolens skyldighet att utöva processledning beror på omständigheterna i det enskilda fallet. Emellertid kan det allmänt konstateras att skyldigheten till klargörande processledning är mer omfattande än skyldigheten till berikande processledning, och att processledningen under förberedelsen ska vara mer aktiv än under huvudförhandlingen. Däremot är de faktorer som begränsar befogenheten till processledning tydligare. Dessa faktorer omfattar främst dispositionsprincipen, kontradiktionsprincipen, domarens opartiskhet samt skyldigheten att undvika obefogad förlängning av förfarandet (avsnitt 3.2, 4.2, 5.2 och 6.2).

De instrument som står till domstolens förfogande i de allmänna bestämmelserna om processledning är mycket likartade i jämförelseländerna. Processledningen sköts främst genom frågor, anmärkningar och uppmaningar, men i vissa situationer kan domstolen också ställa krav på parterna, exempelvis att de måste ta ställning till ett visst faktum eller en rättslig fråga. Domstolen kan emellertid inte använda tvång som medel i de ovannämnda situationerna. När det gäller den begränsande processledningen är domstolens processuella beslut eller någon annan jämförbar åtgärd vanligtvis den önskade rättsliga effekten, förutsatt att domstolen har laglig grund för detta.

7.4 Rättsliga innovationer och trender

I artikeln har den materiella processledningen i Finland, Sverige, Danmark och Norge analyserats. Inga egentliga juridiska innovationer identifierades, men trots detta kan den norska regleringen särskilt lyftas fram då den är exceptionellt detaljerad. Det vore intressant att få insikt i, och värt att undersöka, hur norska domare själva förhåller sig till denna reglering. Som jämförelse vore det även intressant att undersöka hur svenska domare förhåller sig till sin egen reglering, som ideologiskt sett har utformats på ett motsatt sätt jämfört med den norska.

Vad gäller trender är tydligt att domstolarna ska vara mer aktiva i sin processledning när en part saknar juridiskt biträde. Detta framgår exempelvis av Rpl § 339 stk. 4, tvl § 11-5 (6), RP 15/1990 s. 27 och NJA 2018 s. 1062. Om parten däremot har ett juridiskt ombud, verkar

inställningen till processledning vara på väg att bli mer restriktiv. I Finland och Norge har prejudikat meddelats (HD 2022:14; HR-2019-741-A) som pekar på att juridiska biträden ska utföra sina uppdrag professionellt, och att domstolen endast undantagsvis kan vara skyldig att ingripa genom materiell processledning för att berika rättegångsmaterialet i mål där förlikning om saken är tillåten.

I det norska prejudikatet framhålls att domstolen kan vara skyldig att fästa uppmärksamhet vid grunden för ett yrkande endast om målet är av stor betydelse för parterna, grunden är tydligt relevant och det skulle leda till rättsförlust för parten om denne inte får åberopa den. Detta synsätt är förenligt med kravet på omsorgsfull processföring från biträdets sida och kan följas som en ändamålsenlig princip med potential att förstärkas i framtiden.

7.5 Avslutande reflektion

Den komparativa analysen i denna artikel bekräftar att den materiella processledningen i de nordiska rättsordningarna fyller en central funktion i handläggningen av dispositiva tvistemål. Trots skillnader i regleringarnas utformning och i förhållandet mellan lagstiftning och rättspraxis framstår processledningens grundläggande syfte som i stort sett gemensamt. Genom domstolens processledning kan rättegångsmaterialet klarläggas och struktureras på ett sätt som gör det möjligt att förena kravet på materiellt riktiga avgöranden med kraven på ett koncentrerat och effektivt förfarande.

Den nordiska jämförelsen visar därmed att den materiella processledningen inte enbart utgör ett tekniskt inslag i rättegångsförfarandet. Den framstår snarare som ett institutionellt instrument genom vilket civilprocessen upprätthåller den balans mellan domsriktighet och processekonomi som eftersträvas i moderna rättssystem. Skillnaderna mellan de undersökta rättsordningarna framträder i detta perspektiv främst som variationer i hur denna balans organiseras i rättsligt hänseende, snarare än som uttryck för grundläggande skillnader i synen på domstolens processledande roll.